

מחקר – הקבלה והשבתאות בחלב במאה ה-17

מאת: אברהם כהן טוויל ז"ל

במאה ה-17 היה כוחה של חלב גדול גם בקבלה. מפורסם במיוחד הרב חיים הכהן מאר"ץ (ארם-צובה), תלמידו של ר' חיים ויטאל (מהרח"ו) ומחבר "תורם חכם" ו"מקור-חיים", אשר התפלמס בחיבורים עם רבני פולין בהצלחה רבה.

★ נתן הנובר על ר' חיים הכהן: "ובל דבריו ככתובים מסיני".

★ שבת צבי, משיח השקר הידוע, מתקבל בחלב בשנת 1665 בכבוד רב. התלהבותם ואמונתם של יהודי חלב בשבת צבי היתה גדולה מאוד.

מבוא

מגורשי ספרד שהגיעו לחלב במאה ה-16, היו זרם בעל חשיבות מיוחדת. הם היו זקופי קומה ובעלי רמה תרבותית גבוהה, חרף הגרוש והרדיפות שסבלו. (1) ברם. קהילת חלב שהיתה לה עוצמה משלה לא נתבטלה בפניהם ולא מפניהם. היתה התמודדות מכובדת: בעיני תורה, הלכה ומנהיגות רוחנית קיבלו המוסתערבים את גדולי התורה הספרדים לא מתוך חולשה, אלא דוקא משום שהם עצמם היו בני תורה. וידעו להעריך גדולים בתורה. לעומת זאת לא ויתרו המוסתערבים על כל מיני שררות וחזקות שהיו להם מקדמא דנא. (2)

מסתבר ששני הקהלים היו בהרמוניה יפה של שני קהלים שהם אחד עד שנתמזגו כליל. כך נכנסת קהילת חלב למאה ה-17, כשהיא מלוכדת ומגובשת. שני הקהלים המוסתערבים והספרדים הפכו לקהל אחד.

בקהל זה פוגש השל"ה הקדוש, ר' ישעיה הלוי הורביץ, שהיה רב בק"ק פראג ועלה לארץ בשנת 1621. בדרכו לארץ ישראל הוא עובר דרך חלב. וכן הוא כותב באיגרת לבני ביתו בפראג:

"ובכן באנו לשלום במדינת סוריה קודם יום הכיפורים. ובאנו בעיר ובאם בישראל, בקהל קדוש חלב-אלעפפא... והכבוד הגדול והאחווה והרעות שהיה לנו שם אי אפשר לכתוב. והייתי יושב שם כמו שהייתי יושב בקהל קדוש פראג לכבוד ולתפארת. נפשם חשקה לתורת ה' והיו משכימים ומעריבים לפתחי. וכל לשונם לשון הקודש, וכל עת שדרשתי שם שם דרשתי בלשון הקודש באר היטב". (3)

המקובל ר' חיים הכהן מאר"ץ

במאה ה-17 היה כוחה של חלב גדול גס בקבלה. מפורסם במיוחד הוא הרב חיים הכהן מאר"ץ (ארם-צובה). תלמידו של ר' חיים ויטאל ומחבר "תורת חכם" ו"מקור חיים". הרב חיים הכהן מאר"ץ, מתפלמס בחיבוריו עם רבני פולין בהצלחה רבה. הוא יוצא בחורי-אף נגד הספר "עמק המלך", שנכתב ע"י אחד מרבני אשכנז כשהוא מגן על המסורת הטהורה של רבי חיים ויטאל, וטוען. בצדק, שתורתו של מחבר "עמק המלך" מסלפות את תורת האר"י האמי תית. (4)

הדפסת הספרים בימים ההם היתה קשה ביותר. בחלב לא היה דפוס. (הוא נוסד רק בשנת 1865). את כתבי היד היו צריכים לשלוח לוונציה או לליוורנו. קשה לשער את המצוקה של המחבר, כאשר היה צריך להפריד מכתב היד שלו ולשלוח אותו בדרך הים. ברוב המקרים ישבו המחברים והע תיקו את כתב-היד, על מנת שיהיה להם עותק רזרבי, למקרה של אובדן המשלוח.

תאור נוגע ללב על אובדן כתב יד. אנו מוצאים בהקדמתו של הרב חיים הכהן מאר"ץ לספרו "תורת חכם" — "דרושים נחמדים על התורה". הרב נפטר בשנת התט"ו 1655. והתיאור הוא איפוא, מאמצע המאה ה-17.

לאחר שהרב מפרט הספרים אשר כתב, הוא אומר:

"וכאשר בינתי בספרים אלה, אמרתי לדפוס אותם כדי לזכות לעצמי ולאחרים אשר כגילי. ואתנה אל לבי לשלוח פירוש אסתר תחילה, איידי דזוטר, והוא סימן על הנסים ועל הפורקן וביען כי כל ההתחלות קשות. ויהי מאז שלחתי אותו להדפיס נתאחר כמה שנים בלי סיבה, רק יען כי אנשי חסד אינם. וכאשר ארכו הימים ונתאחר כל כך, מדאגה מדבר זה נתתי אל ליבי ללכת אני בעצמי להדפיס כל הספרים אשר לי. ויהיה מרוב הדאגה והשחורה, שגברה בליבי לא נתתי להע תיק הספרים אלו כוח יד, שלא להאריך הזמן ולמעט הפיזור. ואקום ואלך אל נפשי ונסעתי מפה צובה ונכנסתי דרך ים... ותבוא עלינו פורגטא (אניית שודדי ים) אחת לעת ערב והנה בלהה.. אז בראותי כי אבדה תקוה, השלכתי עצמי בתוך מי הים וגליו ובאו מים זדונים עלי, עד צואר הגיעו. ולאט לאט מלטני ה' מידי השבאים וגם ממימי הים וגליו. ואח"כ עברו עלי כמה תלאות מן הרע ומחיות רעות עד אשר מצאתי יישוב... ברוך הגומל לחייבים טובות באופן כי הנה לשלום מר לי מר, שאבדו כל הספרים לא נשאר אלא אחד בהם אני מלא הלכתי וריקם השיבני ה' ואני בוכה והומה עליהם כיוני הגיאיות, מקונן יומם לילה, כי זה לי עשרים שנה מתעסק לכתוב ספרים הללו, גם בלילה לא שכב ליבי..." (5)

ר' חיים הכהן כתב את ספריו מחדש. הוא אזר אומץ וחזר ויצא בעצמו פעם ופעמיים להדפיסם. ב-1650 יצא לקושטא ושם הדפיס את החלק הראשון של "מקור חיים". אח"כ יצא לוונציה ושם הדפיס את "תורת חכם" בהגהתו של המקובל משה זכות. ב-1654 יצא לליוורנו להדפיס את החלקים האחרונים של "מקור חיים" שם פגש בר' נתן הנובר והכניס אותו לקבלת האר"י. הקינה המפורסמת לט' באב, שחיבר רב חיים הכהן מאר"ץ, בשם "קול ברמה נשמע". כלולה בספרו של נתן הנובר "שערי ציון" (6). בפתח הקינה כותב נתן הנובר: "קינה זו חיברה החכם השלם מורי ורבי. איש אלהים. מוהר"ר חיים הכהן מן ארם צובה זלה"ה. ושמו חתום בראשי הבתים". בהקדמה לספרו "שערי ציון", הוא כותב על ר' חיים הכהן: "וכל דבריו ככתובים מסיני."

ר' חיים היה מקפיד שלא לכתוב קמיעות. הוא התנגד למאריכים בכוונות התפילה ומבלים בזה כל היום. במסגרת עולם הקבלה, מייצג ר' חיים הכהן את טיפוס הלמדן יותר מאשר את טיפוס המיסטיקן. מפרושו על חמש מגילות נשתמר ספר "עטרת זהב" על מגילת אסתר בכתב יד. פרושו על מגילת רות, "תורת חסד". נתפרסם ע"י הרב דוד בן אריה ליב לידא. בשם "מגדול דוד" כספרו שלו (אמסטרדם 1680). גניבה ספרותית זו נתגלתה ע"י הרב חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א). (7)

★ הרב שלמה לניאדו על שבת צבי: "ויבוא פה אר"ץ, והארץ האירה מכבודו".

התנועה השבתאית בחלב

הרב חיים הכהן מאריץ נפטר בליוורנו בשנת תט"ו-1655. מעניו הדבר. ואולי לא מקרה הוא, שעשר שנים לאחר מכן, בשנת תכ"ה (1665) מקבלת קהילת חלב את שבת צבי בכבוד גדול. וכך כותב רבה של קהילת חלב. הרב שלמה לניאדו, על שבת צבי "ויבוא פה אר"ץ והארץ האירה מכבודו". בראשית "פתשגן הכתב ששלח כמוהר"ר שלמה לניאדו", מתפעל הוא מן הסיפור ששבת צבי סיפר לו:

"איך כשעבר מכאן סיפר לנו את כל עניניו: שמשנת הזאת (8) (שנת תייחט) נחה עליו רוח ה' בלכתו לילה אחד חוץ לעיר. רחוק מן הישוב כשתי שעות, מופשט ומתבודד. עד ששמע קול אלהים מדבר עמו: "אתה מושיע ישראל משיח בן דוד. משיח אלהי יעקב ואתה עתיד לגאול את ישראל, לקבצם מד' כנפות הארץ בתוככי ירושלים ונשבע אני בימיני ובזרוע עוזי. שאתה הגואל האמיתי ואין זולתך לגאול". וממשיך ר' שלמה לניאדו באיגרתו: "מאותה שעה נתלבש ברוח הקודש ובהארה גדולה והיה הוגה את הי באותיותיו".

האיגרת משתרעת על ארבעה עמודים. ומתארת בהערכה ובהתפעלות כל מה שקרה לשבת צבי עד הגיעו אל המלך (השולטן). ובסיום האיגרת:

"ויאהבהו מאד (השולטן את שבת צבי) וימצא חן בעיניו. והיום יושב בחדר לפניו מחדר ואינו מניח לשום אדם שיכנס אצלו. ושמענו שנולד לו בן מהול ויקרא שמו ישמעאל. ונתן הנביא הלך לרומי לתקן חייט קנה וגוי. יאיר עיניו וישמח ליבנו אמן. הצעיר שלמה בן מהר"ר אברהם לניאדו זלה"ה. נכתבה יום ט"ו באב, שנת התכ"ט". (9)

התלהבותם ואמונתם של יהודי חלב בשבת צבי היתה גדולה מאד.

★ יהודי חלב התחננו ששבת צבי יתעכב מספר חודשים בעירם בדרכו לטורקיה. אך הוא סירב למרות כבוד המלכים שהוענק לו.

הסיפור האוטוביוגרפי הארוך שש"צ סיפר לרב שלמה לניאדו, בביקורו בחלב, עשה רושם עמוק על הרב ועל דיני הקהילה. "הם התחננו לפניו שיתעכב ביניהם שני חדשים לכל הפחות, אבל לא נענו, שכן מיהר בדרכו ללכת לאיזמיר קודם שיתמלא הזמן הקצוב. מכיון שלא רצו להניח לו ללכת בלי בני לוי, נתנו לו מורי דרך, שמצדם מסרו ופירסמו, אחרי שובם, דברים מופלאים. כל לילה נצטרפו אליהם, ללוותם, המון בני אדם שהיו נעלמים עם עלות השחר. והוא עצמו הלך תמיד כשהטלית על ראשו, וכאשר באו אליו בטענות, כי הוא מסכן את נפשו ואת נפשם בהראותו סימני היכר של יהודים, ויודע הדבר לליסטים שיהרגו אותם (כי יחשבו שכל היהודים עשירים), לא נתן להם להמשיך והבטיח להם, שלא על דעת עצמו הוא עושה כן, אלא על פי מה שצוו לו מלמעלה..." (10) וכן הוסיפו בסוף אגרתם שבהיותם מאמינים לדברי נתן הנביא, החליטו להפסיק על משא ומתן, ללבוש שק ואפר ולעסוק בתשובה, בצדקה ובתפילה לה' שיזכו לראות מלוי הנבואה, ושעשו קרן להחזקת העניים כדי שיוכלו לעמוד כל זמנם בתפילה. לבסוף פנו אל ידידיהם (בקושטא הבריה) שילכו בעקבותיהם ושלא יעשו כמעשי בני ירושלים שגירשו את מלכם ושהם כבר הרגישו בשפע

החסד, ונשותיהם וטפם התחילו להינבא. כמה מהם נפלו לארץ לקול השופר ונשארו קרים, בלא דופק ובלא תנועה ופיהם פתוח; ומשם יצא קול מופלא המבטא מלים עבריות שהם עצמם לא הבינו כלל ולבסוף אמרו: "שבתי צבי משיחנו וקדושנו". (11)

שמועות אחרות אמרו שאליהו הנביא נתגלה בבית הכנסת של חלב, כשהוא לבוש לבנים עם חגורת נחושת שחורה. (12)

באגרת אחרת מסופר: "יש היום בחלב עשרים נביאים וביניהם החכם גלאנטי והאדון אהרן ישעיה הכהן, וארבע נביאות."

באגרת אחרת נזכרו ששה שמות של נביאי חלב, שלושה גברים ושלוש נשים: ישעיה הכהן, משה גלנטי. דניאל פינטו. אשתו של יום טוב לניאדו, אשתו של הרב נסים מזרחי ובתו של הרב שמחון. (15)

★ באגדות סופר על קיומם של "נביאים ונביאות" בחלב: החכם גלאנטי, האדון אהרון ישעיה הכהן, דניאל פינטו (בנו של הרי"ף), אשתו של יום-טוב לניאדו, אשתו של הרב נסים מזרחי ובתו של הרב שמחון.

כאמור, בין נביאי חלב נזכרו כמה שמות מוכרים כמו ר' דניאל פינטו. בעל "נבחר מכסף". דניאל פינטו עצמו היה מרבני חלב. הוא חיבר ספר דרושים בשם "לחם חמודות" ומת בחלב בשנת תמ"א - 1681. (14)

על זהותו של ר' משה גלאנטי חלוקות הדעות: ג. שלום סבור. כי ר' משה גלאנטי זה, הוא המג"ן, מחשובי רבני ירושלים, "אשר הלך שליח מא"י תוב'... והגיע גם לחלב. (15) לעומתו סבור מ. בניהו, שהכוונה לר' משה גלאנטי אחר, שהיה תושב חלב, ואין זה המג"ן רבה של ירושלים (16)!. ברנאי, המצדד בדעתו של ג. שלום, מדגיש שהשד"ר הירושלמי, שיצא לשליחותו בתקופת שבתי צבי, הלא הוא הרב משה גלאנטי - המג"ן, והוא החכם השבתאי, ששהה בחלב, ויתכן שגם שליחותו כשד"ר היתה קשורה בשבתאותו. (17) לפי זה ניתן אולי לאמור, שהוא אף סייע להצית את אש השבתאות בחלב, כשנת-לקחה בלהבה גדולה.

שני החכמים האלה, הרב דניאל פינטו והרב משה גלאנטי ובראשם רבה של חלב. הרב שלמה לניאדו, נימנו עם המאמינים הגדולים שנתכבדו ע"י שבתי צבי בכיבודים ממלכתיים. הם הוכתרו בכתרי מלכים, וביחד עם ההכרזה על ממשלתם הוכרז גם על שורש נשמתם: כל אחד מהם הוא גלגול או ניצוץ של אחד ממלכי ישראל ויהודה מדוד המלך ועד זרובבל. ג. שלום מספר בשמו של קונן, שבאיזמיר נהגו. במשך זמן מה. בכתרי מלכות ובמינויים אלה בכובד ראש גמור וקראו את הזוכים לפי שמותיהם החדשים: "מלך יהושפט", "מלך צדקיהו" וכו'-(18).

★ החכמים שהאמינו בשבתי צבי זכו לכבוד מלכים, הם הוכ תרו בכתרי מלכים ועם ההכרזה על ממשלתם, הוכרז גם על שורש נשמתם: כל אחד מהם הוא גלגול של אחד ממלכי ישראל ויהודה. כך זכה חכם שלמה לניאדו בתואר מלך צובה, חכם משה גלאנטי נקרא מלך יהושפט ואת חכם דניאל פינטו כינו מלך חזקיהו.

רשימת המלכים שנמסרה לקונן, שרק לה יש ערך של מקור, כוללת בין היתר את שלושת חכמי חלב הנ"ל.

שלמה לניאדו(מלך צובא) הוא רבה של חלב, הנקראת בעברית ארם צובא, אגרתו משנת תכ"ט מעידה כי התמיד באמונתו. ש"צ מינה אותו למלוך על מחוז מגוריו.(19)
משה גאלאנטי(מלך יהושפט) הוא החכם מחלב שבא לאיזמיר והמשיך עמו גם לקושטא.
דניאל פינטו(מלך חזקיהו) הוא חברו של הח' גאלאנטי שניבא בתוך חבל הנביאים באיזמיר. התלהבותם ואמונתם של יהודי חלב בשבתי צבי היתה, כאמור, גדולה מאוד. אין ספק בכך, שהיו תלמידי חכמים שלא האמינו בש"צ ואף על פי כן לא רצו למנוע את העם ממעשי תשובה שראו בהם ברכה כשלעצמה. הם שמרו את ספקותיהם בליבם.

האמונה בשבתי צבי נמשכה גם לאחר שהתאסלם, חבש תרבוש וקיבל את השם עזיז מחמד אפנדי.

למרבה הפלא, נמשכה אמונה זו גם לאחר ההמרה של שבתי צבי שהתאסלם ב-15.9.1666. חבש תרבוש, וקיבל שם:עזיז מחמד אפנדי.

איו ספק שהשפיעה על כך גם איגרתו של נתן העזתי שנשלחה לחלב. מיד לאחר ההמרה. זו היתה איגרת עידוד קצרה לרבני חלב ובה כתוב ביו היתר:

"השרידים ראשי עם ה' נר"ו... הנני הולך להקביל פני אדוננו יר"ה, מלך מלכי המל- כים יתנשא מלכותו... ואנו הולכים לעיר איסכנדרונא כמצוותו, ושם נתראה פנים עם קצת יחידי סגולה אשר נתן להם רשות לבוא למקום הנ"ל. עתה באתי להודיע דבר, שאף ששמעתם דברים זרים על אדוננו יר"ה, אל ירך לבבכם... ואשרי המחכה וכו"ו".(20)

דברי החזוק של איגרת זו לא נפלו אל חלל ריק. זמן קצר לאחר מכן אנו מוצאים בתעודה מחלב. שיצחק בן צבי קיבלה בחלב מר' מאיר נחמד. (21) את השפעת איגרתו של נתן העזתי.

התעודה הזאת כתובה בכתב יד (כתב רש"י), בסוף חוברת על הלכות שחיטה מאת המחבר "הצעיר שבתי בן אברהם חמוי נר"ו", ובה נאמר: "תם ונשלם שבח לבורא עולם, ברוך שזיכני להשלימו. כן יזכנו הקב"ה בתורה בבניה ובעושר ובהרגשה ובבדיקת סכין, ויתן לי כל משאלות ליבי לטובה, ויזכני לראות בפני אדוננו שבתי צבי. נשלם זה יום גי, שבוע דברים התכ"ז ליצירה. ברוך ה' לעולם אמן ואמן כן יהי רצון ונאמר אמן (22)

יתר על כן: רבה של חלב, הר' שלמה לניאדו, האמין בשבתי צבי לפחות 3-4 שנים לאחר ההמרה, וזאת עפ"י האיגרת הנזי לעיל, ששלח אל רבני קורדיסטן בט"ו באב תכ"ט ושחתם עליה גם אחד הדיינים שלו. (23)

באיגרת זו הם מעידים על אמונתם המלאה בש"צ ובגירסה השבתאית על ההמרה, שנעשתה לשם הצלת ישראל מגזרת כליה, שנתבטלה ע"י שבתי צבי שהשולטן "אהבו וימצא חן בעיניו והיום יושב בחדר לפניו מחדר ואינו מניח לשום אדם שיכנס אצלו" (24).

אם הגירסה השבתאית על המאורעות נתקבלה כקהילה חשובה כמו חלב. אין פלא שקהילות רחוקות יותר, שקשריהן עם חלב היו הדוקים. הוסיפו להחזיק באמונתן. הם קבלו שבתאי מובהק כדיין באחת הקהילות (מוצול), שלא הסתיר את שבתאותו.

★היו תלמידי חכמים שלא האמינו בשבתי צבי, אך לא רצו למנוע את העם ממעשי תשובה, שראו בהם ברכה כשלעצמה.

★לא היו המרות דת בחלב, כפי שהיו במקומות אחרים, לא בחייו של שבתי צבי ולא לאחר מותו.

אין צריך לומר, שככל שגדלה התלהבותם של יהודי חלב משבתי צבי, כן גדלה אכזבתם ממנו לאחר שוך השערה.

ראוי לציין. שלא היו המרות דת בחלב, לא בחייו של שבתי צבי ולא אחרי מותו כפי שהיו במקומות אחרים. כמו"כ לא ידוע לנו על קבוצות מאמינים בחלב שהמשיכו ל"האחז בסבך הצבי", ולפעול כשבתאים אס בגלוי ואם בסתר, כפי שקרה הדבר בשאלוניקי ובקהילות אחרות בשלהי המאה ה-17 ובמאה ה-18.

ההלם של שבתי צבי לא השאיר צלקות ביהדות חלב והיא התאוששה במהרה (26)

1. א. אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממליכים. ירושלים תש"ד - תש"ל, כרך בי, עמ' 493.

2. משה דיין, יישיר משה". ליוורגו 1879. בהקדמה

3. פ. פעסיס. ספר עטרת הלוויים*. תרס"ב; א ל פרומקין. "תולדות חכמי ירושלים". ירושלים תרפ"ח-תר"ץ, חלק א' עמ' 146-158

4. נרשום שלום. שבתי צבי והתנועה השבתאית בימיו*. ת א משי"ז. עם • 42. 53 ובעיקר עמ' 68

5. ר' חיים הכהן מאר"ץ, "תורת חכם". ויניציאה, תי"ד. (1654) בהקדמה.

6. ר' נתן הנובר. "שערי ציון" פשעמישל. תרע"ז. 7. ח. מיכל. אור החיים. 1891. עמ' 388-389

8 בשנת היובל הזאת. תשובו איש לאחוזתו(ויקרא כ"ה. י"ג)

9. גרשום שלום. תעודות שבתאיות חדשות מס' -"תועי רוח". ציון. שנה שביעית. תש"ג. נספח א', פתשגן הכתב ששלח כמוהר"ר שלסה לניאדו. עמי 190-193.
10. גרשום שלום. "שבת צבי". כרן א*. עמ' 209-210.
11. שם שם עמ' 210
12. שם שם עמ' 295
13. שם שם עמ' 208-211
14. יאשיהו פינטו. "נבחר מכסף". ארם צובה. תרכ"ט ראה נספח בסוף הספר
15. ג. שלום. צמיחת קרן בן דוד - מקור חדש מראשית כתב הדממה בשלוניקי. תרביץ ל"ב תשכ"ג. עמ' 72-73.
16. מ. בניהו. "מעמדה של התנועה השבתאית" ספר היובל לכבוד שלום ברוך. חלק עברי, ירושלים תשל"ה. עמ' ס"ב - מ"ח.
17. י. ברנאי. "לתולדות השבתאות באימפריה העותומאנית". "פעמים". מס' 3, ירושלים 1979 עמ' 66-67
18. ג. שלום. "שבת צבי". כ"א. עמ' 347
19. הרב שלמה לניאדו האריך ימים יחי עדיין בשנת תע"ד. כפי שיוצא מחתימת בנו בס' "לחישת שרף" נגד חיוו. תפ"ו. בסוף גליון זי. דם נזכר בכינוי נר"ו (נטריה רחמנא ושמריה הי"ו). שם. כ"א. עמ' 348.
20. "תולדות המקובלים. השבתאים והחסידים" לר"ד כהגא. ח"א עמ' 102
21. זלמן רובשוב. "תעודות שבתאיות מארם צובה". ציון. כרך שישי. תרצ"ד. עמ' נ"ד.
22. ז. רובשוב. שם שם.
23. ג. שלום. "שבת צבי- עמי 638
24. נ. שלום. ציון ז". 193
25. מ. בניהו. התנועה השבתאית כיון — ספינות י"ד. ירושלים תשל"א-תשל"ח, עמ' י"א-י"ב; ראה גם י. ברנאי. שם עמ' 60
26. מענין שהרב אברהם חמוי מחלב. קרוב לודאי מצאצאיו של שבת צבי חמוי השוחט. הנזכר לעיל. מדבר על "חתימת ידו הטמאה" של ש"צ". (ראה אברהם חמוי. ס' בית דין. ליוורנו תרל"ג. דף קכ"ו)